

KRIGEN I DET NEUTRALE ÅNDSLIV

FØRSTE VERDENSKRIGS-LITTERATUREN I DANMARK

■ BJARNE SØNDERGAARD BENDTSEN

Siden besættelsen har den danske interesse for Første Verdenskrig, og i særdeleshed for Danmarks rolle i krigen, været yderst begrænset. Dette gælder både i den kollektive erindring, der efter 1945 har haft nok at gøre med at tumle den seneste krigs tildragelser og forskellige mytologiseringer af den danske krigsindsats. Og det gælder for populære fremstillinger samt mere specialiseret forskningslitteratur. Her op mod 100 års-jubilæet for krigsudbruddet har man imidlertid set en begyndende opblomstring i den historiske interesse for Første Verdenskrig. Formålet med denne review-artikel er primært at beskrive de overordnede udviklingslinjer i historiografien om Danmark under Første Verdenskrig og dernæst at placere den danske historieskrivning i en bredere international kontekst. Artiklen vil i særlig grad fokusere på den kulturelle vending i studiet af krigen, der har domineret den internationale forskning i de seneste årtier, men som endnu er i sin tidligste vorden i den danske Første Verdenskrigsforskning.¹

DEN DANSKE HISTORIESKRIVNING OM FØRSTE VERDENSKRIG 1914-1945

Det forhold, at Første Verdenskrig er gledet ud af danskernes bevidsthed efter besættelsen skygger let for det faktum, at interessen for krigen fra 1914 og op gennem mellemkrigstiden var ganske enorm. Der blev således allerede udgivet historiske værker af mere eller mindre lødig karakter om den fra det første krigsår. De tidligste mere specialiserede udgivelser beskæftigede sig primært enten med årsagerne til krigen² eller krigens økonomiske implikationer, særligt for det neutrale Danmark.³ Også mineringen af Bælterne, der er et af eftertidens grundigst

¹ Det kulturbegreb, der benyttes i artiklen, er som udgangspunkt et traditionelt, bredt begreb, som bl.a. rummer det nedefra-perspektiv med fokus på de lavere rangerende soldaters krigsoplevelser, der er ganske udbredt i den nyere forskning. Men artiklen anvender også et snævrere defineret kulturbegreb, der ligger tæt op ad den opfattelse af kultur, man finder hos historiefagets traditionelle nabodiscipliner, litteratur- og kunsthistorie.

² Se bl.a. Jens Huus: *Forspillet til Verdenskrigen. De sidste 50 Aar i Belysning af det første Krigs-aar*, København: Thaning & Appel 1915; Erik Møller: *Fredsbrudet 1914. En dokumenteret Fremstilling*, København: Pio 1916; og Johs. Lindbæk: *Forspillet til Verdenskrigen. Stormagts-politik 1871-1914*, København: Aschehoug 1917.

³ F.eks. Einar Cohn: *Oversigt over økonomiske Tilstande og de ved disse foranledigede Rege-ringsforanstaltninger i Danmark i Aaret 1. August 1914 til 31. Juli 1915*, København: Schultz 1915; K.A. Wieth-Knudsen: *Mellemeuropas Krigsøkonomi i Grundtræk*, København: Vilhelm

behandlede felter af krigen i Danmark, var emnet for samtidige foredrag og artikler – på trods af Zahle-regeringens forsøg på at lukke diskussionen heraf ned.⁴

De tidligste brede fremstillinger havde også fokus på baggrundene for krigen, men behandlede derudover primært krigens gang ud fra militærhistoriske vinkler. En Kaptajn Adam stod bag det populærhistoriske værk *Verdenskrigens Historie i Skildringer og historiske Dokumenter*, der i ugentlige hæfter à 10 øre begyndte at udkomme allerede i 1914, hvad der må siges at være samtidshistorie af rang. Her opregnes først "Krigens nærmeste Forhistorie", som det første afsnit hedder. Dernæst gennemgås både de civilisations-, nationalitets- og racemæssige aspekter ved den: "Folkenes Krig – Civilisationens Krig", og endelig findes lange behandlinger af de krigsførende staters magtmidler: våbnene, og af selve kampene – alt sammen illustreret med talrige tegninger og fotografier. Til gengæld er danske forhold nærmest udeladt i værket, på nær i de første hæfter, hvor stemningen i Danmark i forbindelse med krigsudbruddet og indkaldelsen af sikringsstyrken beskrives. Værket har i det hele taget en refererende, nyhedsfokuseret karakter.

Mere seriøse bud på samtidige beskrivelser af og historiske forklaringer på krigens begivenheder findes i Gyldendals store værk *Verdenskrigen i samtidige Skildringer*, der ligeledes udkom i hæfteform og ligeledes tidligt i forløbet: fra november 1914⁵ og i samlede udgivelser med det første bind i 1916, bind 2 det følgende år, bind 3 i 1919 og de sidste bind i 1922.⁶ Hovedkraften bag værket var pensioneret oberstløjtnant Harald Jenssen-Tusch, og blandt medredaktørerne historikeren Johs. Lindbæk, premiereløjtnant ved generalstaben H. Styrmer samt orientalsen J. Østrup. Værket rummer dels aktuelle artikler om krigens gang på de forskellige fronter. Dels rummer det artikler om baggrunden for krigen, de krigsførende magter, beskrivelser af forskellige våbentyper og deres anvendelse mm. Der er heller ikke her voldsomt meget om danske forhold, men dog noget i Christensen, Østrup og Jenssen-Tuschs afsluttende afsnit "Fredsslutningen og Krigens umiddelbare eftervirkninger" bl.a. om de neutrale stater, Versaillesfreden og i forbindelse hermed genforeningen – flere af disse forhold behandlet på en ganske tendentiøs anti-tysk vis.

I krigens slutfase og den umiddelbare efterkrigstid redigerede magister P.A. Rosenberg det tretten bind store, populærvidenskabelige værk *Verdenskrigen i*

Prior 1917; eller Alfred Horwitz: *Pengeoverflodens Udskejelser i Fortid og Nutid*, København: Nyt nordisk Forlag 1917, og *Minut-Millionærer. Økonomiske Tidsskildringer fra Krigs- og Efterkrigsårene*, København: Levin & Munksgaard 1923.

⁴ K.A. Wieth-Knudsen: *Danmark under Verdenskrisen. Foredrag holdt i "Studentehjemmet" den 17. September 1914*, København: 1914. Regeringen førte proces mod nationaløkonomen Wieth-Knudsen for dette yderst kritiske foredrag om mineringen, der efterfølgende udkom i en ændret version med titlen *Sandheden om Danmarks Spærring af Bælterne den 5. August 1914*, København: Levin & Munksgaards Forlag 1919.

⁵ Se forlagsreklame i *Politiken* 5. november 1914, s. 7.

⁶ Værket udkom endvidere i en reorganiseret 6-bindsudgave i 1922.

Tekst og Billeder. Skandinavisk Udgave (u.å.),⁷ der primært fokuserer på det militær- og krigshistoriske, med mange oversatte artikler fra engelsk, fransk og tysk, og typisk med en artikel fra hver side om særligt omstridte emner som f.eks. tyskernes sænkning af det britiske passagerskib *Lusitania* 7. maj 1915, blokaden/hungerblokaden af Centralmagterne eller Versaillesfreden. Værket redigeredes siden yderligere – de skandinaviske artikler og mange illustrationer blev udeladt, og formatet blev formindsket – til *Verdenskrigen 1914-1918 og Tiden der fulgte. Eneste officielle Værk om Den store Krig* (1935-36),⁸ hvor også antallet af bind var formindsket: nu til 12 bind, men ellers var flertallet af artikler gengangere, hvilket også gælder ”3. paany gennemsete og supplerede Udg.” fra 1939. I modsætning til Gyldendals *Verdenskrigen i samtidige Skildringer* indeholder dette værks førsteudgave enkelte kulturhistorisk vinklede artikler. Det gælder f.eks. Helmer Linds bidrag om ”Pressen og Krigen” (bd. 2), kortere artikler med digte og soldatersange, samt redaktørens egen indledende artikel, der på noget gammeldags krigsromantisk vis beskriver ”[d]e tre store Kulturfolk, som paa bloddryppende Slagmarker kæmper den tilsyneladende uforsonlige Kamp [...]”⁹ ud fra litterære typer: Beowulf, Roland og Siegfried. Indledningen er dateret sommeren 1918, så værket var i udgangspunktet samtidigt med krigen.

I de udgivelser, der udkom i forbindelse med tiåret for krigen afslutning, var de handelspolitiske forhold og krigen økonomiske virkninger på Danmark det klare fokus: I bind 24 af *Salmonsens Konversationsleksikon* findes en seriøs og yderst omfangsrig artikel om verdenskrigen – hele 161 sider – hvor oberst O. Friis med et militærhistorisk sigte skrev om krigen forhistorie og forløb, legationssekretær Gustav Rasmussen om fredsslutningen, kommandør C. Bloch om søkrigen og, i det danske afsnit af artiklen, om sikringsstyrken og handelsflådens virksomhed, hvor endvidere kontorchef K. Vedel-Petersen behandlede økonomien, den hjemlige produktions- og forsyningssituation, arbejdsmarkedsforhold mm. De sidstnævnte forhold findes ligeledes grundigt behandlet i nationaløkonom Einar Cohns *Danmark under Den store Krig. En økonomisk Oversigt* (1928), der var udgivet af The Carnegie Endowment for International Peace i serien ”Verdenskrigen økonomiske og sociale Historie”, og som siden udgjorde grundlaget for Cohns del af den engelsksprogede Carnegie-udgivelse *Sweden, Norway, Denmark and Iceland in the World War* (1930). Cohn var under krigen leder af statens ernæringskort-administration og kendte således til det behandlede stof indefra.

Året efter skrev en af krigstidens helt centrale danske politiske aktører, den radikale forsvarsminister P. Munch, nu i sin egenskab af historiker, om krigen og

⁷ Iflg. Det Kongelige Biblioteks katalog angivet til 1919-25. KB anfører endvidere i en note til de næste udgaver, at denne gælder som første udgave – trods den ændrede titel.

⁸ Det fremgår hverken af værkets 2. eller 3. udgave, hvori det officielle består.

⁹ P.A. Rosenberg (red.): *Verdenskrigen i Tekst og Billeder. Skandinavisk Udgave*, bd. 1, København: Kunstforlaget Danmark u.å., u.s.

Danmark i artiklen "Under Verdenskrigen" i Friis, Linvald & Mackeprang (red.): *Det danske Folks Historie* (bd. 8, 1929). Denne artikel blev siden genoptrykt under besættelsen med minimale ændringer og flere illustrationer i *Schultz Danmarks Historie* (bd. 6, 1943). P. Munchs dobbeltrolle som forsvarsminister, der som erklæret antimilitarist paradoksalt måtte forestå udbygningen og mobiliseringen af det danske forsvar under krigen, og som forfatter til den grundlæggende, radikale historiefortælling om Danmark i krigen, er interessant. Dette gælder ikke mindst, da hans historiefortælling har haft stor betydning for den senere historieskrivning som den første store tolkning af ministeriet Zahles politik under krigen, bl.a. som et væsentligt grundlag for Erik Rasmussens *Velfærdsstaten på Vej* (1965). Det er Munchs centrale tolkning, at der nærmest kun var fare for Danmarks inddragelse i krigen helt i dens begyndelse i forbindelse med Storbritanniens indtræden i den og Tysklands krav om en dansk minering af Storebælt. At denne tolkning ikke er nær fuldstændig, kan man se af både den nyere radikalt farvede forskning¹⁰ og de mere militærhistorisk funderede tolkninger, hvor det heldige udfald af neutralitetsforsvaret ses begrundet i en vis grad af militær slagkraft, og de krigsførende magters manglende interesse i at angribe Danmark.¹¹ Men det tyder ikke på, at Munch har været klar over de reelle tyske angrebsplaner mod Danmark i tiden omkring erklæringen af den uindskrænkede ubådskrig i februar 1917 – en viden udenrigsminister Erik Scavenius tilsyneladende holdt for sig selv. Omvendt har det vel passet fint i Munchs kram, at den eneste større trussel mod neutraliteten kompetent klaredes af Zahle-regeringen med den pragmatisk orienterede mineudlægning.

Bind 6 af *Schultz Danmarks Historie* indeholder endvidere et af de mere interessante bidrag til krigstidens kulturelle og litterære historieskrivning: Frithiof Brandts "Aandslivet efter 1900". Brandts artikel erstatter her Vilh. Andersens tilsvarende afsnit i *Det danske Folks Historie*, hvor kun de sidste seks sider berører krigens virkning på dansk åndsliv. Brandts artikel rummer nogle meget vidtgående tolkninger, f.eks. at Emil Bønnelycke i krigsromanen *Spartanerne* (1919) talte for Danmarks indtræden i krigen, hvad hverken romanen eller forfatteren selv kan siges at give udtryk for.¹²

EFTERKRIGSTIDEN 1945-1990'ERNE

Efter besættelsen skiftede fokus i forskningen nærmest fuldkommen til den netop overståede krig, men uden de ellers oplagte paralleller til Første Verdenskrig. Nogle af de væsentligste bidrag vedrørende Danmark og Første Verdenskrig fin-

¹⁰ Eksempelvis Bo Lidegaard: *Overleveren 1914-1945*, København: Danmarks Nationalleksikon 2003, s. 92-100.

¹¹ Se f.eks. Michael H. Clemmesen: "1905-1923. Under krise, den store krig og truslen fra revolutionen", i Ole L. Frantzen & Knud J.V. Jespersen: *Danmarks krigshistorie 1814-2008*, bd. 2, København: Gads Forlag 2008, s. 201 ff.

¹² Se min artikel "Emil Bønnelyckes krig mod krigen", *Standart* 24 (1), 2010, s. 30-32.

des således i en række bredere historiske oversigtsværker. Fælles for dem er, at de overvejende interesserer sig for krigens socioøkonomiske aspekter. Det gælder f.eks. Erik Rasmussens allerede nævnte *Velfærdsstaten på Vej. 1913-1939*, bind 13 af Politikens *Danmarks Historie* (1965), der i alt væsentligt stemmer overens med P. Munchs fortælling, ikke mindst i kraft af fremhævelsen af krigstidens reguleringspolitiske tiltag som velfærdsstatens radikale grundsten. Derpå kom sidst i 80'erne Karl Christian Lammers' let marxistisk prægede del af Niels Finn Christiansen, Henrik S. Nissen og Lammers' *Tiden 1914-1945*, bd. 7 af Gyldendals *Danmarks historie* (1988), som Rasmussen i en skarp anmeldelse sablede ned særligt for de mange faktuelle fejl,¹³ og Niels Finn Christiansens *Klassesamfundet organiseres. 1900-1925*, bind 12 af *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* (1990), der med et mere klassekampsfokuseret greb fremdrager periodens spændinger, hyppigt i et kulturhistorisk lys med inddragelse af samtidens kunst og med parallel-ler til udlandets kulturelle udvikling. Endelig giver Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen i afsnittet "Krig og klassekamp 1914-20" i *Dansk socialhistorie 1914-39* (1980) et fint overblik over periodens sociale forhold, og bogen indeholder endvi-dere en grundig litteraturorientering – hvilket også gælder Christiansen, Nissen og Lammers' bind af Gyldendals *Danmarks historie*.

Det kulturhistoriske fylder ikke meget i de brede historiefremstillinger. I Ras-mussens *Velfærdsstaten på Vej* findes f.eks. kun kortere gennemgange af kunstens rolle under krigen og en typisk stereotyp behandling af gullaschbaronen; der er nærmest intet i Lammers' afsnit af *Tiden 1914-1945*, hvorimod Christiansens *Klas-sesamfundet organiseres* som nævnt gør mere brug af et kultur-, kunst- og littera-turhistorisk blik på stoffet. Derudover findes noget af det mest udfoldede om de kulturhistoriske forhold i et længere afsnit om krigen i Sigurd Jensens *Under fæl-les ansvar. Københavns historie*, bd. 5 (1981), hvor bl.a. gullaschbaronerne og by-ens sociale forhold behandles.

Den specialiserede litteratur efter 1945 omfatter også udgivelser af erindringer og dagbøger af og biografier om flere af de centrale politiske aktører: Erik Scavenius skrev *Dansk udenrigspolitik under den første verdenskrig* (1959), og P. Munch udgav sine erindringer 1959-67, hvor særligt bd. 3: *Under den første ver-denskrig* (1961) og bd. 4: *Freden, genforeningen og de første efterkrigsår* (1963) er relevante her. Tage Kaarsted udgav *Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914-1918* (1972), *Konseilspræsident C. Th. Zahles dagbøger 1914-1917* (1974) samt O. Ko-foed-Hansen og V. Jøhnkes optegnelser i *Flåden under første verdenskrig* (1976), og Viggo Sjøqvist udgav biografierne *Erik Scavenius. Danmarks udenrigsminister under to verdenskrige. Statsminister 1942-1945* (1973) og *P. Munch. Manden. Poli-tikeren. Historikeren* (1976). Disse udgivelser understøtter og udvider det aktør-

¹³ Se *Historisk Tidsskrift*, bd. 15, rk. 4, 1989, s. 167-79.

orienterede fokus, som blev grundlagt af P. Munch i den definerende udlægning i mellemkrigstiden af Danmarks Første Verdenskrig.

Fokuseringen på de centrale politiske beslutningstagere og de politisk-diplomatiske forhandlingsspil præger også to monografier fra 1970'erne: Hans Bran-ners *Småstat mellem stormagter. Beslutningen om mineudlægningen august 1914* (1972) og Tage Kaarsteds analyse af forholdet mellem *Storbritannien og Danmark 1914-1920* (1974).

Den klart væsentligste danske bog med et kulturhistorisk fokus i denne peri-ode og den eneste større, brede monografi om Danmark og krigen i disse år i det hele taget, er Lars Lindebergs populærhistoriske værk i serien af *De så det ske-bøger: De så det ske. Danmark under 1. verdenskrig 1914-18 og Genforeningen 1920 skildret af samtidige, soldater og civile, journalister, forfattere, digtere, malere, teg-ner og fotografer* (u.å./1966). Denne udgivelse berører mange væsentlige aspek-ter af den danske krigsoplevelse, ikke mindst set gennem kulturlivets briller, men er desværre langt grundigere hvad angår titlens længde, end hvad angår brugen af kildeangivelser og lignende faghistoriske detaljer, som fuldstændig mangler.

I samme tradition, om end af mere seriøs art, befinder sig Bent Blüdnikows *Krigsfanger. Et billedrama om krigsfanger i Danmark under 1. verdenskrig* (1988), og året efter hans artikel "Denmark during the First World War,"¹⁴ der som krigs-fangebogen fokuserer på den danske krigsfangehjælp, samt, ligeledes om krigs-fanger, Inge Adriansens *Ivan fra Odessa. Krigsfanger i Nordslesvig og Danmark 1914-1920* (1991).

EFTER DEN KULTURELLE VENDING: INTERNATIONAL FORSKNING

Det er mere end antydnet, at hvor interessen for krigen som sådan og i særdeleshed dens kulturhistorie har været mangelfuld eller helt fraværende i Danmark,¹⁵ har den til gengæld været stor og konstant stigende i de krigsførende lande. Af den internationale forskning på det kultur- og litteraturhistoriske felt skal først og fremmest fremhæves den amerikanske litterat Paul Fussells banebrydende *The Great War and Modern Memory* (1975) – en nu ofte udskældt bog; eksempelvis kalder Claus Bundgård Christensen den "urimeligt indflydelsesrig".¹⁶ Bogens sig-

¹⁴ I *Journal of Contemporary History* 24 (4), 1989, s. 683-703.

¹⁵ Selv i Hartvig Frischs store *Europas Kulturhistorie*, København: Henrik Koppels Forlag 1928, er krigens kulturelle sider bemærkelsesværdigt kortfattet behandlet – måske fordi Frisch mere interesseret sig for efterkrigstiden og den *pest over Europa*, han så sprede sig og grundigt behandlede. Der findes heller ikke meget om krigen i den af Svend Erik Stybe bearbejdede firebindsudgave af Frischs *Kulturhistorie* fra 1961-62.

¹⁶ Claus Bundgård Christensen: *Danskere på Vestfronten*, København: Gyldendal 2009, s. 524, note 16. Andre eksempler på kritik af Fussells bog findes i nogle af de nyere britiske værker om krigen, der tilskriver den ellers siden 1920'erne kanoniseret meningsløse krig mening med fokus på den allierede sejr: f.eks. i Gary Sheffield: *Forgotten Victory. The First World War: Myths and Realities*, London: Headline Book Publishing 2001, eller Dan Todman: *The Great War. Myth and Memory*, London: Hambledon and London 2005.

te er dog ikke en militærhistorisk udredning af krigen, hvad mange af de seneste års kritiske, militærhistorisk orienterede røster synes at overse. Den har i stedet til formål at aflæse forestillingerne om krigen i de forskellige litterære krigsskildringer og populære myter, og at afdække disses indflydelse på virkelighedens erindring om og opfattelse af Første Verdenskrig. Noget lignende gør sig gældende i en anden vigtig bog af en amerikansk litterat om krigens aftryk i kulturen og litteraturen: Samuel Hynes' *A War Imagined. The First World War and English Culture* (1990), der ligeledes analyserer den forestillede krig.

Udforskningen af erindringer om og mindekulturen vedrørende verdenskrigen, bl.a. under inddragelse af litterære kilder, har siden været prominente temaer i den angelsaksiske forskning. Forfattere som John Ellis, Eric J. Leed, Modris Eksteins og Jay Winter er fremtrædende forskere i den sammenhæng.¹⁷

Samme temaer er blevet dyrket på fransk side. Det gælder f.eks. i Antoine Prosts *Les anciens combattants et la société française* (1977), siden oversat og forkortet som *In the Wake of War. 'Les Anciens Combattants' and French Society* (1992), der behandler veteranernes erindring om krigen og deres vigtige funktion som vidner; Stéphane Audoin-Rouzeau og Annette Beckers *14-18, retrouver la Guerre* (2000), der bl.a. undersøger krigens vold og skildringen heraf – både veteranernes og den litterære – samt ikke mindst mindet om de dræbte og bearbejdningen af sorgen; eller, om de intellektuelle og krigen, Christophe Prochasson og Anne Rasmussens *Au nom de la patrie. Les intellectuels et la Première Guerre mondiale* (1996). Fra tysk side, for at blive på de fronter, der også i samtiden betød mest for danske forhold og for den danske debat, har bl.a. det store forskningsprojekt ved universitetet i Tübingen: *Kriegserfahrungen. Krieg und Gesellschaft in der Neuzeit* (1999-2008),¹⁸ kastet en mængde litteratur af sig, også inden for det kultur-, mentalitets- og erindringshistoriske felt som f.eks. Gerhard Hirschfeld m.fl. (red.): *Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkriegs* (1997) eller Barbara Korte m.fl. (red.): *Der Erste Weltkrieg in der populären Erinnerungskultur* (2008).

Også i flere andre små neutrale lande har interessen for de kulturhistoriske aspekter af krigen været større og er slået igennem tidligere end i Danmark. Mens norsk forskning i vidt omfang ligner den danske med et stærkt fokus på militær-, diplomati- og handelspolitik – tilsat en særlig interesse for den store nor-

¹⁷ John Ellis: *Eye-Deep in Hell. The Western Front 1914-18*, London: Croom Helm 1976; Eric J. Leed: *No Man's Land. Combat & Identity in World War I*, Cambridge: Cambridge University Press 1979; Modris Eksteins: *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*, Boston: Houghton Miffling 1989; Jay Winter: *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge: Cambridge University Press 1995.

¹⁸ Der findes en omfattende litteraturoversigt på projektets hjemmeside: <http://www.uni-tuebingen.de/SFB437/> (15.8.2012)

ske handelsflåde,¹⁹ findes der i Sverige flere originale kulturhistoriske studier. Tidlige svenske udgivelser inden for dette område omfatter f.eks. Nils-Olof Franzéns meget kultur- og litteraturhistorisk grundede og lidt lette *Undan stormen. Sverige under första världskriget* (1986) og Svante Nordins *Filosofernas krig: den europeiska filosofin under första världskriget* (1998), men særligt i de seneste år er der udkommet en mængde specialiseret litteratur om emnet. Bare på det kultur- og litteraturhistoriske felt er der udkommet bøger som litteraten Claes Ahlunds *Diktare i krig* (2007) om de svenske digtere og til dels politikere – for den første og sidstes vedkommende – K.G. Ossiannilsson, Bertil Malmberg og Ture Nerman, og senest hans *Underhållning och propaganda* (2010) om *Radschas (Iwan Amiroffs) romaner om första världskriget 1914-1915*, som undertitlen siger; historikeren Lina Sturfelts *Eldens återsken* (2009) om krigsskildringen i den svenske ugebladspresse; og litteraten Sofi Qvarnströms *Motståndets berättelser* (2009) om de tre kvindelige forfattere og krigsmodstandere Elin Wägner, Anna Lenah Elgström og Marika Stiernstedt.

I et andet lille neutralt land, Holland, hvis situation på mange måder var meget mere lig Danmarks end Norges og Sveriges i kraft af den yderst prekære placering midt mellem de to væsentligste krigsførende magter: Storbritannien og Tyskland, er der de seneste år udkommet en ganske grundig litteratur om forskellige aspekter af Første Verdenskrig, herunder også studier med et kulturhistorisk fokus. Hollandske udgivelser omfatter eksempelvis historikeren Ismee Tames' analyse i ph.d.-afhandlingen *'Oorlog voor onze gedachten'* (2006) (*War in our Minds*, som titlen er oversat til i det engelske summary) af den offentlige debat om Hollands stilling i krigen og om hvordan denne og landets identitet udviklede sig gennem krigen, eller senest hendes engelsksprogede artikel med en lignende titel og bygget på afhandlingen *"War on our Minds'. War, neutrality and identity in Dutch public debate during the First World War"* (2012).²⁰ Der findes kommenterede antologier som Rob Kammelar, Jacques Sicking og Menno Wielingas *Het monster*

¹⁹ Se især Knut Utstein Kloster: *Krigsår og gullflom. Skibsfarten under verdenskrigen*, Oslo: Gyldendal 1935; men også, mere generelt om Norge under krigen, Per Vogt: *Jerntid og jobbetid. En skildring av Norge under verdenskrigen*, Oslo: Johan Grundt Tanum 1938, og Carl Joachim Hambro: *Under den første verdenskrig*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag 1958. For studier af danske søfolk under krigen, se C.J. Speerschneider: "Vor Handelsskibsfart under Verdenskrigen", *Tidsskrift for Søværnen* 91, 1920, s. 53-80 og 101-114, samt hans artikler i P.A. Rosenbergs *Verdenskrigen i Tekst og Billeder* (bd. 4, 8, 10, 11 og 13) og C. Blochs nævnte artikel i *Salmonsens Konversationsleksikon*. Christian Bogø: *Sømændenes Forbund i Danmark. 1897-1922*, København: 1922; Eilert Maegaard og Jens Vestberg: *Dansk Dampskibsrederiforening 1884 – 17. Januar – 1934*, København: Dansk Dampskibsrederiforening 1934; J. Hjort (red.): *Den danske Sømand under de to Verdenskrige 1914-18 og 1939-45*, København: Samlerens Forlag 1946; Jens Peter Munk: "At gøre sin Pligt, om saa Døden træder i vejen": Søfartsmuseet på Langelinie", *Årbog / Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg* 70, 2011, s. 9-42; Christian Tortzen: *En Sømand han maa lide. Sømændenes Forbund 1897-1997*, bd. 1, Valby: Pantheon 2001.

²⁰ I Pierre Pursegile (red.): *First World War Studies* 3 (2), 2012, s. 201-216.

van de oorlog (2004) (Krigens uhyre) med hollandske sange og digte om krigen, og *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen* (2007) (Første Verdenskrig med hollandske øjne) med dagbogsuddrag, litterære brudstykker, breve, manifeste mm. Og, som et sidste eksempel, er der på hollandsk udgivet to store, prisbelønnede bøger af den belgiske litterat Geert Buelens: monografien *Europa, Europa* (2008) om krigens digtere og den bilingvale antologi over krigens digte *Het lijf in slijk geplamt* (2008) (Kroppen plantet i mudder), der spænder vidt i sit internationale perspektiv og favner digte på så forskellige sprog som jiddisch, estisk, arabisk – og dansk. Således indeholder antologien Tom Kristensens "Landet Atlantis" (1920) og Rudolf Broby-Johansens "Stridsmænd for det vi elsker" (1922).

KRIGENS KULTURHISTORIE I DANMARK

I Danmark har den kulturhistoriske interesse for Første Verdenskrig været mindre, og i det omfang, den er blevet praktiseret siden Anden Verdenskrig, har det primært været inden for histories nabodiscipliner: litteratur- og kunsthistorien.

I litteraturhistorierne udgør krigen dog mest en slags indirekte baggrund for den danske modernismes frembrud, eller anslaget til fortællingen om mellemkrigstiden – det gælder i særdeleshed for Politikens *Dansk litteraturs historie* (1964-66),²¹ hvor krigen som overordnet kronologisk ramme og tema stort set springes over. I Gyldendals *Dansk litteraturhistorie* fra 1980'erne skriver Ib Bondebjerg i afsnittet "Borgerligheden, intelligensen og de nye tider" om tiden mellem klunkeliv og verdenskrig, og om nogle af de danske reaktioner på krigen.²² Det mest udfoldede er Lasse Horne Kjældgaards gode, men korte introduktion til mellemkrigstiden i *Dansk litteraturs historie* (bd. 4, 2006) i artiklen "Krigen og den nye kunst", der dog primært har et internationalt fokus. Ellers skal man tilbage til redaktør og senere gymnasirektor Carl Gads *Omkring Kulturkrisen. Strejftog i moderne Litteratur* (1929), den kommende undervisnings-, social- og kulturminister Julius Bomholts *Dansk Digtning. Fra den industrielle Revolution til vore Dage* (1930) eller litteraten Ernst Frandsens klassiker *Aargangen, der maatte snuble i Starten* (1943) for at finde fyldigere behandlinger af krigens indvirkning på den danske litteratur.²³

Den største indsats for en kulturhistorisk afdækning af Danmarks Første Verdenskrig synes at være gjort på maleriets område – måske fordi de unge dan-

²¹ Redigeret af P.H. Traustedt. Litteraturhistorien udkom første i fire bind 1964-66 og genudsendt flere gange.

²² Gunhild Agger m.fl. (red.): *Dansk litteraturhistorie 7. Demokrati og kulturkamp 1901-45*, København: Gyldendal 2000/1984, s. 75-116 og 235-293.

²³ Men siden da er det mest udfoldede om en af krigstidens vigtigste danske digtere: Emil Bønnelycke, eksempelvis ikke skrevet i en biografi om ham selv, men i Jens Andersens *Dansende stjerne: En bog om Tom Kristensen*, København: Gyldendal 1995. Udgivet findes dog Hanne Schou Jensens grundige magisterkonferensafhandling "Leve i Introduktionen" – *Dansk modernisme spejlet i Emil Bønnelyckes tidlige digtning* Københavns Universitet, 1981.

ske malere i særdeleshed nød godt af de nyriges pengerigelighed, og af at København fra at være i den absolutte periferi af den europæiske kunstverden i kraft af krigen blev et pulserende, skandinavisk eller endog nordeuropæisk kunstcentrum. Kunsthistorikere som Hanne Abildgaard har i *Tidlig modernisme*, bind 6 af *Ny dansk kunsthistorie* (1994), behandlet kredsen omkring tidsskriftet *Klingen*, der bl.a. omfattede Emil Bønnelycke, og krigen indflydelse på den unge danske kunst. Efter årtusindskiftet har Dorthe Aagesen behandlet samme kreds og kunst med et mere europæisk og avantgardefokuseret perspektiv i udstillingskataloget *Avantgarde i dansk og europæisk kunst 1909-19* (2002), og senest har vi fået Lennart Gottliebs udstillingskatalog for den nyligt afholdte modernismeudstilling på Aros i Aarhus: *Modernisme. Maleriets fornyelse 1908-41* (2012) – et katalog, der i nogen grad fokuserer på krigen og dens indflydelse på kunsten, ligesom også udstillingen gjorde. Gottlieb, Aagesen, samt flere andre avantgarde- og modernismeforskere, deriblandt undertegnede, har endvidere bidraget med artikler om den danske avantgarde i tiden under og omkring krigen i det første bind af *A Cultural History of the Avant-Garde in the Nordic Countries 1900-1925* (2012), redigeret af Hubert van den Berg m.fl.²⁴

Inden for historie har man dog også i de senere år set en voksende interesse for Første Verdenskrig og en del af denne interesse berører i større eller mindre grad kulturhistoriske temaer. Væksten i interesse har særligt fundet sted siden Nils Arne Sørensens grundige og velskrevne gennemgang af krigen i et både internationalt og dansk perspektiv i *Den store Krig. Europæernes Første Verdenskrig* udkom i 2005. Sørensens bog inddrager endvidere litteratur-, kunst- og kulturhistoriske aspekter, og den har været ganske betydningsfuld både for den generelle interesse for krigen i Danmark og for den spirende kulturhistoriske forskning i den.

Alligevel må den nyere danske forskning i Første Verdenskrig stadig siges at være koncentreret om dels militærhistoriske studier, dels og primært om sønderjyske forhold. Et klassisk udenrigspolitisk overblik over Danmarks stilling under krigen findes i Bo Lidegaards *Overleveren 1914-1945*, bind 4 af *Dansk udenrigspolitikshistorie* (2003), men i øvrigt er det et smallere militærhistorisk perspektiv, der har domineret. De militærhistorisk orienterede studier er for størstedels vedkommende kommet fra eller har haft berøring med tidligere brigadegeneral og historiker Michael H. Clemmesens forskning. Han har senest udgivet *Den lange vej mod 9. april* (2010), der i vid udstrækning fokuserer på Første Verdenskrigs militærhistoriske implikationer for den næste krig og gennemgår de militære ak-

²⁴ Af særlig relevans i denne sammenhæng er Aagesen: "Art Metropolis for a Day – Copenhagen during World War I", s. 299-324, om krigen positive virkning for den københavnske kunstscene, og Bendtsen: "Copenhagen Swordplay – Avant-Garde Manoeuvres and the Aesthetics of War in the Art Magazine *Klingen* (1917-1920)", s. 391-400, om det begejstrede krigsnummer, de danske modernisters organ *Klingen* udkom med så sent som maj 1918.

tioner i Danmark, Norge og Østersøen i tiden 1914-18, og *Det lille land før den store krig. De danske farvande, stormagtsstrategier, efterretninger og forsvarsforberedelser omkring kriserne 1911-13* (2012) om optakten til krigen. Clemmesens bøger er, med forfatterens egen betegnelse, strategihistorie, og det samme entydige militærhistoriske fokus genfinder man i den flot illustrerede *Københavns Befæstning. Til Fædrelandets Forsvar*, redigeret af Martin Jespersen og Jens Ole Christensen. Her kommer et forfatterkollektiv af yngre og ældre forskere, bl.a. Clemmesen, omkring både befæstningens historie og dens aktive bemanning under krigen.

Imidlertid findes der også flere eksempler på kulturhistorisk orienterede studier af de militære forhold under krigen. Det gælder f.eks. flere af artiklerne i den af museumsinspektør Henriette Buus redigerede antologi *Første verdenskrig ved Tunestillingen. Forsvarsvilje og hverdagsliv* (2010), igen med bidrag af Clemmesen samt flere helt unge forskere. Antologien blev udgivet i forbindelse med Greve Museums udstilling i 2010-11 om Tunestillingen og den danske krigsoplevelse i sikringsstyrken, og flertallet af artiklerne i den kaster et udpræget mikrohistorisk, nedfra-blik på krigen, som den oplevedes af de indkaldte og deres familier, og af lokalsamfundet i og omkring Tune. I efteråret 2012 udkom Claus Bundgård Christensen og Martin Bo Nørregaards *Verdenskrigens danske billeder 1914-1918*, et andet kulturhistorisk orienteret studie, der, som titlen antyder, behandler verdenskrigen som den blev dokumenteret fotografisk af de dansksindede sønderjyder og i et enkelt afsnit krigen set gennem linsen på danske frivillige på allieret side.

Majoriteten af danske udgivelser om Første Verdenskrig har ellers været centreret om sønderjyske forhold, da de dansksindede sønderjyders krigsdeltagelse på tysk side udgør et langt mere direkte og fatalt erfaringsfelt, end det der kendes fra det neutrale Danmark. I Sønderjylland har krigen da heller aldrig været glemt,²⁵ men til trods herfor var den af Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen redigerede *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (2006) ifølge forordet den første "samlende fremstilling" om Sønderjyllands historie under Første Verdenskrig, og Claus Bundgård Christensens *Danskere på Vestfronten 1914-1918* (2009) var dermed den første store monografi om de sønderjyske krigsdeltagere.

²⁵ Af ældre behandlinger af sønderjydernes krig findes i bind 5 af *Schultz Danmarks Historie*, København: Schultz 1942, H.P. Hanssens artikel "Sønderjylland under Verdenskrigen", som i *Det danske Folks Historie*, København: Chr. Erichsen 1929, tager over, hvor P. Munchs artikel stopper: tilsyneladende ikke af hensyn til kronologien, men for at samle fortællingen om Sønderjylland. Krigsdeltagelsen behandlede endvidere, noget tendentiøst dansknationalt, i den af Vilh. la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund redigerede *Sønderjyllands Historie. Fremstillet for det danske Folk*, København: C.A. Reitzel 1930-43, hvor Hans Lund i bind 5, *Tidsrummet 1864-1920*, kort skriver om "Krigens Aar", og daværende biskop i Haderslev Valdemar Ammundsen endnu mere kortfattet om krigen og åndslivet (s. 406-10), i hvilket afsnit åndsliv er lig med menighedsliv. Krigstiden og dens virkning på åndslivet var der øjensynlig ingen grund til at gøre meget væsen af sidst i mellemkrigstiden.

Inden for studiet af den sønderjyske krigserfaring findes også enkelte kulturhistorisk orienterede studier. Det gælder f.eks. Niels H. Kragh-Nielsens korte *Sønderjyder i den store krig 1914-18* (1993), der bl.a. beskæftiger sig med krigsromaner, og i den ældre litteratur Palle Nielsens artikel "Den litterære Udvikling i Sønderjylland efter 1920", hvor ligeledes flere af krigsdeltagernes autobiografiske romaner og digtsamlinger behandles.²⁶ Derudover findes forskellige brevsamlinger som den af Niels Jørn Jensen udgivne *Nyt fra Vestfronten. Marine Jensen og sønners breve fra 1. verdenskrig* (1998) med en historisk indledning af Steffen Heiberg, eller Hans Lorentzens dagbog fra krigen: *Og det kalder man at være civiliseret* (1998), udgivet af Inge Borup og med Nils Arne Sørensens efterskrift "Den store krig set nedefra", samt forskellige lokalhistorisk forankrede artikler bl.a. i *Sønderjyske Årbøger*.

Vi har også i de seneste år været vidne til en opblomstring i interessen for den danske kulturelle elite under krigen. Flere forfattere har således skrevet om de intellektuelle og forfatterens debat om krigen, bl.a. har litteraten Jørgen Knudsen skrevet om Georg Brandes' mange – og stærkt polemiske – krigsartikler i *Georg Brandes. Uovervindelig taber* (2004),²⁷ og forhenværende forskningsbibliotekar på Det Kongelige Bibliotek Jesper Düring Jørgensen har gennem de sidste tre-fire årtier skrevet nogle arkivtungte artikler om bl.a. Johannes Jørgensen og Brandes,²⁸ senest artikler om "Karl Larsen og Erich Maria Remarque" (2001) og "Der Gentlemanerpresser': eller spindoktor i utide: Louis von Kohl" (2007).²⁹ Et første, mere helhedsorienteret blik på verdenskrigens påvirkning af den danske kulturelle og intellektuelle elite samt på forskellige primært skønlitterære krigsskildringer findes i min egen ph.d.-afhandling *Mellem Fronterne. Studier i Første Verdenskrigs virkninger på og udtryk i dansk kultur med særligt fokus på litterære skildringer 1914-1939* (Odense, 2011). Men der er dog, som undertitlen påpeger, store behov for yderligere indsatser på denne front; sigtet med afhandlingen var absolut ikke

²⁶ Palle Nielsen: "Den litterære Udvikling i Sønderjylland efter 1920", i Cl. Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen: *Nordslesvigs aandelige Genforening med Danmark, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 1948*, s. 1-37.

²⁷ Jørgen Knudsen: *Georg Brandes. Uovervindelig taber*, bd. 1 og 2, København: Gyldendal 2004. Tidligere har litteraten Jørgen Stender Clausen skrevet om Brandes' krigsartikler i bogen *Det nytter ikke at sende hære mod ideer. Georg Brandes' kulturkritik i årene omkring 1. verdenskrig*, København: C.A. Reitzel 1984.

²⁸ De vigtigste, ældre artikler i denne sammenhæng er: Jesper Düring Jørgensen: "Georg Brandes og Peter Nansen omkring 'Verdenskrigen'", *Fund og Forskning* 22, 1976, s. 223-242, og "Tyske forsøg på kulturpropaganda i Danmark under den Første Verdenskrig", *Fund og Forskning* 26, 1982, s. 125-152.

²⁹ "Karl Larsen og Erich Maria Remarque", *Fund og Forskning* 40, 2001, s. 233-268, "Der Gentlemanerpresser': eller spindoktor i utide: Louis von Kohl", i John T. Lauridsen: *Over strengen – under besættelsen*, København: Gyldendal 2007, s. 451-502. Endvidere skulle hans store Karl Larsen-biografi *Den smilende kamæleon* udkomme i maj 2013.

at give det store, altafdækkende overblik over perioden, men en belysning af denne lange og begivenhedsmættede periode via udvalgte punktnedslag.

For nylig har en fællesskandinavisk antologi tydeligt dokumenteret den nye kulturhistoriske forskningsdagsorden. Det drejer sig om *Scandinavia in The First World War. Studies in the War Experiences of the Northern Neutrals* (2012), redigeret af Claes Ahlund og skrevet af et netværk med deltagelse af flere af de nævnte svenske forskere samt ældre og yngre danske og norske historikere og litteraturer. Bogen har et langt indledende oversigtsafsnit om krigen og Skandinavien skrevet af Rolf Hobson, Tom Kristiansen, Nils Arne Sørensen og Gunnar Åselius; Ahlund selv skriver om skandinaviske spionromaner; Ulrik Lehrmann, der tidligere har skrevet et godt arbejdsrapport: *Krigens fortællere* (Odense, 2008) om den danske krigstidslitteratur, dog primært og mere specifikt om samtidens medieforhold, skriver her om krigen i danske aviser og ugeblade; Sofi Qvarnström om det armenske folkemord i skandinavisk litteratur, bl.a. om danske Inga Nalbandiåns trilogi *Armeniens store Jammer* (1917-18); Anna Nordlund om Selma Lagerlöfs krigskritik og jeg selv om de neutrale søfolk primært i litteraturen, bare for at nævne de mest litterært farvede af antologiens artikler.

Mens bogen er et udtryk for, at den danske forskning i Første Verdenskrig er begyndt at skrive sig ind i en bredere skandinavisk kulturhistorisk forskningsdagsorden, savner den internationale, skandinaviske og hollandske forskning i krigens kulturhistorie dog stadig i væsentlig grad danske paralleller – det er et frugtbart forskningsfelt, som bare venter på at blive opdyrket.

BJARNE SØNDERGAARD BENDTSEN
EKSTERN LEKTOR, PH.D.
INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND
AARHUS UNIVERSITET